

Veenlandschap op de schop in Drenthe en het Eemsland

ARNIM C. VAN
OORSCHOT

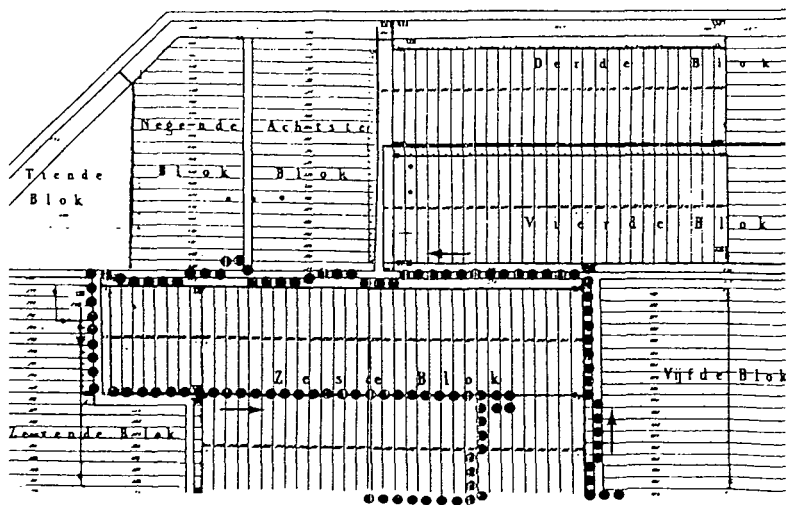
Het standaardtype van een veenkolonie is bekend. De ruggegraat is het 'diep', het hoofdkanaal. Haaks op het kanaal zijn de zijvaarten, de 'wijken', gegraven om het veen te ontwateren en de turf af te voeren. Ter weerszijde van het diep ligt een weg, waaraan na de vervening boerderijen werden gebouwd. In detail vertonen de Veenkoloniën veel variatie. Opvallend is het verschil tussen de Nederlandse en Duitse veengebieden. In dit artikel bekijken we de verschillen in het veenlandschap aan weerszijden van de landsgrens in Zuidoost-Drenthe.¹

Aan de Nederlandse kant van de grens is het landschap van Oost-Groningen en Oost-Drenthe ingericht voor grootschalige turfwinning. Een mooi voorbeeld van dit landschap is Barger Oosterveen in Zuid-oost Drenthe. De kolonie is planmatig aangelegd volgens het bloksysteem, geschikt bij een reliëfrijke ondergrond met een ongelijke dikte van het veenpakket. Het 'Plan voor de Verdeeling van het Oostelijk gedeelte der Markte van Noord en Zuidbarge' uit 1867 verdeelde het veen in dertien blokken, die ieder weer waren onderverdeeld in percelen, in totaal 471. Elk blok kreeg door een hoofdwijk aansluiting op de Verlengde Hoogeveensche Vaart. Haaks op de hoofdwijs kwamen de wijken te liggen (Gerding & Koopman, 1994, pp. 4-7).

Ook in Duitsland bestonden wel 'Kanalfehnkolonien', maar er waren er slechts zeventien en

hun totale oppervlakte was gering. Ze waren bovendien veel minder produktief. Papenburg, de zuidelijkste Duitse veenkolonie geldt als een succesvolle navolging van de Nederlandse. Hoogeveen echter produceerde veel meer: vanaf het begin in 1625 tot aan 1850 een 6.000 'dagwerk' turf per jaar. In de qua veenoppervlak even grote kolonie Papenburg steeg de produktie gestaag van 100 dagwerk in 1670 tot 2000 dagwerk in 1825 (Gerding, 1992, p. 379). Voor het verschil in produktiviteit tussen de Nederlandse en de Duitse kolonie zijn drie belangrijke oorzaken aan te wijzen. In de eerste plaats mag gereede twijfel bestaan over de kwaliteit van het veenpakket in het laatste gebied. In het Meerhuser Moor bijvoorbeeld zat turf die slecht te graven was en niet wilde branden. Van een andere plaats wordt in een memoriaal van 1650 een veendiepte van 2 à 2½ meter vermeld. In Gro-

1. Plan voor Verdeeling voor het oostelijk gedeelte der Markte van Noord- en ZuidBarge 1867 (Knapzakroute Barger Oosterveen).

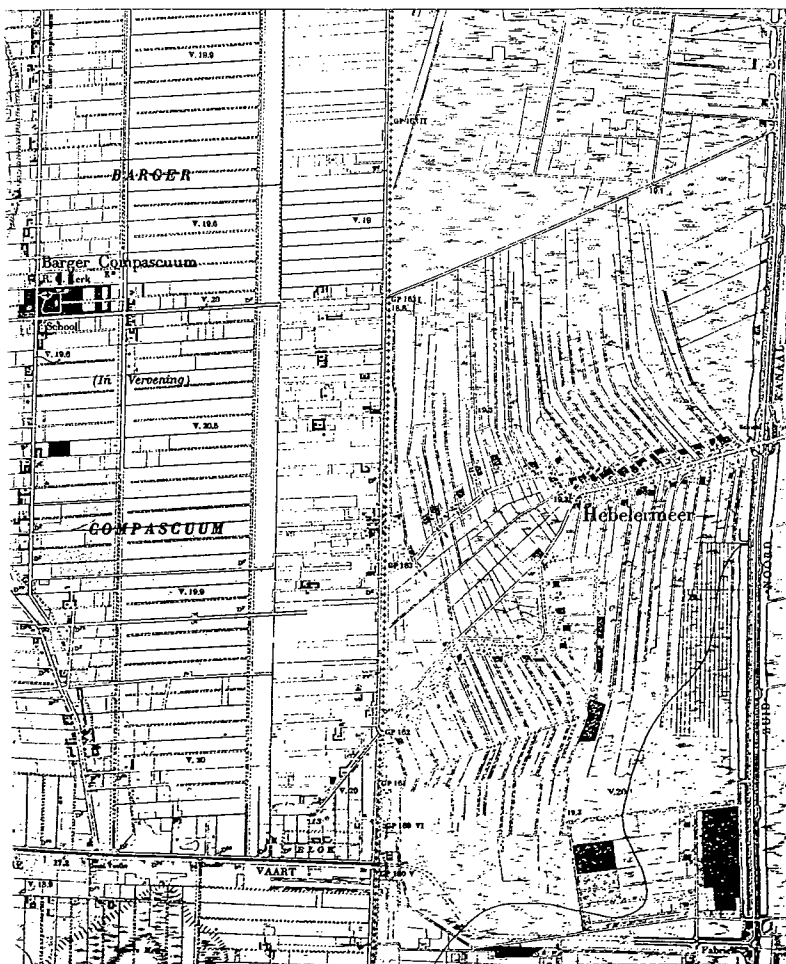
de inrichting van de koloniën. Dat deed zij door plannen van aanleg te eisen. Zonder zo'n plan zou de overheid geen vergunning verlenen. Dat werd bepaald in het 'Reglement op de verveeningen in de provincie Drenthe' uit 1853. De opeenvolgende reglementen regelden het ontstaan van geordende veenkoloniën. Het provinciaal bestuur was bevoegd veenschappen op te richten, die belast waren met de uitvoering van het plan van aanleg en de inrichting van het gebied (Coert, 1984, p. 142). Het Veenschap Barger-Oosterveen bijvoorbeeld, bestaande uit de gezamenlijke grondeigenaren, was verantwoordelijk voor de aanleg en het onderhoud van de

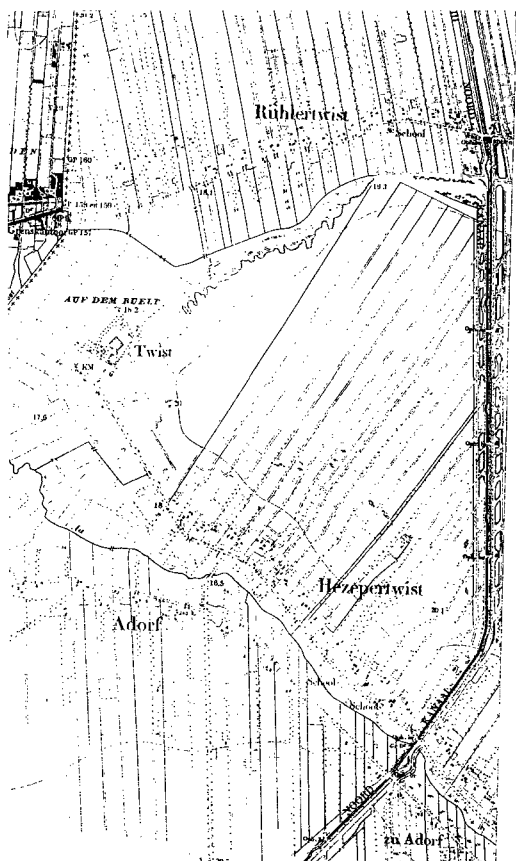
hoofdwijken die moesten worden ontgraven om het veen te kunnen ontwateren en de turf te kunnen afvoeren.

'MOORKOLONIËN' IN DUITSLAND

Rond 1910 zien we op de topografische kaart een scherp contrast in het landgebruik op de grens tussen Zuidoost-Drenthe en het Duitse 'Emsland'. De verveening, aan Nederlandse zijde in volle gang, hield bij de grens abrupt op.² Het contrast tussen Bargercompascuum en de linker Eemsoever in Duitsland illustreert het verschil in het ontwikkelingspeil van de turfwinning tussen beide landen in de 19^e eeuw.

3. Topografische kaart uit 1911 van Bargercompascuum en Hebelmeer e.o. Topografische kaart 1: 25.000 nr. 243. Nieuw Dordrecht. Verkend in 1902. Ged. herzien tot 1911. Opgenomen in *Historische Atlas van Drenthe*, Robas Producties, 1989.

4. Topografische kaart van Heseper twist uit 1906. Schaal 1: 25.000 nr. 277 Nieuw Schoonebeek. Opgenomen in *Historische Atlas van Drenthe*, Robas Producties, 1989.

De lagere produktie in Duitsland resulteerde in de 18^e en 19^e eeuw in een veel grotere hoogveenreserve, die ruimte bood aan Moorkolonien. We zien er ten oosten van Barger Compasuum eentje ingetekend: Hebelmeer. Temidden van ongewonnen hoogveen lag de kleine nederzetting in lintbebouwing met opstreckende kavels in het veen. Het was een zuiver agrarische nederzetting, waar arme kleine boeren leefden van de opbrengst van een extensieve boekweitbrandcultuur op het veen. Het is een voorbeeld van een zogenaamde 'Moorkolo-

nie', voortkomend uit de Pruisische bevolkingspolitiek van de 19^e eeuw (Nitz, 1993, pp. 14, 19–20).

In de zomer van 1788 presenteerde een commissie een uitwerking voor veertien 'Moorkolonien' bestaande uit samen 341 plaatsen. We noemen ter hoogte van Meppen: Heseper twist met 26 plaatsen, Rühlertwist met 17, aangevuld met een plaats voor een schoolmeester en Hebelmeer met 12 plaatsen (Blanke, 1938, pp. 37–40). De stichting moest zo goedkoop mogelijk zijn. Staat en gemeenten stelden de kolonisten slechts kleine oppervlakten ter beschikking. Alle kolonisten zouden over een 'plaats' beschikken met weide, 'Torfstich' en boekweitveen en daarvoor na tien jaar een kleine erfpacht betalen, een hoen voor elke haardstede en een halve Taler voor de Landfolgedienst. Het oppervlak was te klein voor de boekweitteelt en de overheid zag af van de aanleg van kanalen en straten. Daardoor was commerciële turfwinning voor de kolonisten een onbegonnen zaak. Waar de kolonie aan een veenstroom ligt, beschikten de bewoners nog over een stukje natuurlijke weidegrond. Heseper Twist, ten oosten van Schoonebeek, lagen parallel aan de Twister Aa. Wellicht hierdoor slaagden de bewoners met een wat betere bemesting ook rogge te verbouwen. In de doorsnee Moorkolonie ontbrak zo'n natuurlijke waterloop. De aanleg was willekeurig in het veen. Hebelmeer was er nog ongunstiger aan toe dan andere koloniën. De verkaveling strekte vanuit het moor westwaarts naar de Nederlandse grens, terwijl de natuurlijke afwatering oostwaarts afliep. Het was er bijzonder vochtig en het water verzamelde zich in een meerstal, het Hebelmeer, en dreef bij Altharen een watermolen aan. Over natuurlijke weiden beschikte Hebelmeer niet of nauwelijks. De boekweitteelt moest uitkomst bieden en was enige tijd omvangrijk. Maar het gebied was klein en de uitbreidingsmogelijkheden werden beperkt door de Nederlandse grens waarachter rond 1860 Bargercompasuum ontstond (Blanke, 1938, pp. 145–149; 154–167).

TURFWINNING IN HET EEMSLAND LATER

Vanaf 1630 tot na 1880 wonnen de ververners in de veenkoloniën turf als energiebron. De diepere hoogveenlaag, zwartveen, opgebouwd uit oud sphagnumveen, was daarvoor heel geschikt. Maar vanaf toen groeide de concurrentie met de steenkool en in Nederland verschoof de belangstelling naar een jongere bovenste veenlaag: bolster of wit veen. Het strooisel dat hiervan gemaakt werd kan uitstekend vocht en reukstoffen opnemen en was daarom zeer geschikt voor het gebruik in de stal. Toen de graanprijzen stegen bleek turfstrooisel een gewild alternatief voor stro. Het bekendste turfstrooiselfabriekje in deze streek dateert van 1882 en was van Van Holthe tot Echten achter diens huis Echtenstein in Amsterdamse Veld. De zwarte turf ontbrak in dit gebied of was van slechte kwaliteit. Het Amsterdamse Veld werd bij uitstek een wingebed van witte turf en een concentratiegebied voor turfstrooisel-fabrieken.

Het groeiend belang van de turfstrooiselfabricage blijkt wel uit het feit, dat Gedeputeerde Staten van de bonkaarde-bepaling afwilden. Die verplichtte ververners de bovenste veenlaag, de bonk, opzij te zetten, over het afgegraven terrein uit te spreiden en met een laagje zand en een grote hoeveelheid mest te vermengen tot vruchtbare dalgrond. In het belang van de fabrikanten hielden GS keer op keer de bonkaardebepaling in het Reglement op de Verveningen tegen. In de vergunning voor de vervening van het Barger-Compascuum, 'gemene weiden' van Noord- en Zuidbarge bij Emmen, komt wel zo'n bepaling voor. GS gaven de vergunning af en de turfstrooiselfabrikanten gingen in beroep. De Kroon stelde hen echter in het ongelijk en prevaleerde het algemene belang van de vruchtbare dalgrond boven het particuliere belang van de fabrikanten (De Haan, 1976, pp. 28–30). Ook na de invoering van de bonkbepaling werd zij veel ontdoken. Een witte vlag gehesen door veenarbeiders waarschuwde voor de komst van controleurs.

In het Emsland startte de turfwinning later

5. 'Mammoetploeg' uit 1950 met een turfgraafmachine in het Moormuseum. De 'Mammoetploeg' kon tot 2,20 meter diep ploegen en kon maximaal 2 hectare grond per dag omzetten. De ploeg werd door twee, bij zeer diep ploegen zelfs door vier, locomobielen aan een kabel over het terrein getrokken (foto auteur).

dan in Drenthe. Het was een van oorsprong Nederlandse onderneming die het voortouw nam in de winning van turfstrooisel. Van Griendtsveen Torfstreu A.G. vestigde in 1902 twee fabrieken ten zuiden van Hebelermeer in Schöningdsdorf aan het Süd-Nordkanaal. Het bedrijf is er in zijn 'Werk Wesuwe' nog steeds actief de veenbodem machinaal af te graven. Zuidelijker, bij Hesepe, dateert de winning van 'witte turf' vooral van na 1911, na het mislukken van de graanoogst. Er was onvoldoende stro voor het gebruik in de stallen en turfstrooisel vormde een aantrekkelijk alternatief (40 Jahre Hesepermoor, 1995, pp. 5–7).

STREEKDORP CONTRA STREUSIEDLUNG

Witte turf werd in Nederland wel in de oude veenkoloniën gewonnen. Barger Compascuum, waar turfstrooiselfabrikanten zoveel moeite deden om van de bonkaardebepaling af te komen, was zo'n kolonie. Zij was blijkens de topografische kaart in 1911 nog 'in verveenning'.

Ook fabrikanten vestigden zich in de Veenkoloniën. In 1874 kocht de Groninger industrieel W.A. Scholten ten oosten van Emmen bijna

2.000 hectare veen, daarvan een blok van 500 hectare in het noordwesten van het al genoemde Barger Oosterveen, grenzend aan de vaart. Hier stichtte hij de kolonie Klazienaveen, genoemd naar zijn vrouw Klaassien Scholten-Sluis. Aanvankelijk lag het in de bedoeling hier brandstof te winnen voor zijn talrijke aardappel-meelfabrieken, maar al in 1889 verrees hier een turfstrooiselfabriek. Ook de Coöperatieve Turfstrooiselfabriek Barger Oosterveen vestigde zich hier (Knegt, 1989, pp. 159–164; 177–179). Het zijn alle veenkoloniale streekdorpen.

De latere start in Duitsland heeft consequenties voor de winningstechnieken en het ruimtelijk patroon aan weerszijden van de grens. Aan Duitse zijde ging men, evenals in het Amsterdamse Veld, geheel over op moderne technieken. Smalspoortreintjes verzorgden het transport van de winplaats naar de fabriek. De Schöningsdorfer vestigingen vermeldden al in 1910 tramrails in de boeken, die de verbinding van het veld naar de fabriek vormden (Knegt, 1989, pp. 163–164). Graafmachines namen het werk van handmatig turfsteken door loonarbeiders over. Nog in 1886 exploiteerden boeren hoogveen op het Schoonebekerveld. Men kon er toen planeermachines aantreffen, die het hoogveenterrein egaliseerden en bolsterturfmachines voor het afgraven van witte turf. Nu is de turfwinning in Nederland gestopt, terwijl de winning aan Duitse zijde nog doorgaat. De laatste sporen zijn kortgeleden letterlijk uit het Amsterdamse Veld verwijderd: bij een terreinbezoek eerder dit jaar troffen we de rails van de smalspoorbaan voor het transport van turf niet meer aan. Staatsbosbeheer streeft naar herstel van het hoogveen.

Ook het ruimtelijk patroon van agrarische nederzettingen in het veen is er modern. Een voorbeeld is Hespermoor. Na de Tweede Wereldoorlog wilde de Duitse overheid hier vluchtelingen uit Oostpruisen, Silezië en Pommeren huisvesten. De regering van Nedersaksen kocht hiertoe het al sedert 1935 braak liggende 1066 ha hoogveen aan. Grote ploegmachines

(zie figuur 5) ploegden turfresten en resterende bonkaarde onder in de onderliggende zandgrond. De kwaliteit van de ondergrond was plaatselijk zeer verschillend. Daarom werd een zanddek opgebracht, waarin een kwartdeel turf werd ondergeploegd. De gecultiveerde grond is na intensieve kunstbemesting geschikt voor de meest veeleisende gewassen, aldus de Staatliche Moorverwaltung Weser-Ems (40 Jahre Hespermoor, 1995, pp. 12–18).

Zo kreeg het Emsland heel laat toch zijn dalgrond, tegelijk met een agrarische nederzetting met een modern patroon. Vanaf 1953 werden delen van het Hespermoor in rechthoekige percelen uitgegeven voor agrarisch bedrijven, aanvankelijk 15 hectare groot. De turfwinning en ontginning zijn nog in volle gang. De laatst gekarteerde uitgiften dateren van 1990. Evenals de Moorkolonien zijn ze het gevolg van bevolkingspolitiek. Grote boeren wonen hier niet. Ook dat is weer een verschil met de Gronings-Drentse veenkoloniën.

SLOTBESCHOUWING

Aan beide zijden van de grens werd turf gewonnen, vooral witte turf voor het gebruik in de stal. Opvallend is wel, dat de winning in Duitsland wat achter liep op die in Nederland en dat het vooral een Nederlandse onderneming was die er het voortouw nam. Duitse ondernemingen volgde pas na 1911 na tegenvallende graan(stro)oogsten. De turfwinning in Nederland is reeds beëindigd, terwijl de winning in Duitsland nog doorgaat. Dit faseverschil heeft consequenties voor de winningstechnieken en het ruimtelijk patroon aan weerszijden van de grens. De grootschalige machinale vervening in het Hespermoor die vooral na 1950 plaatsvond, vereiste geen specifieke ruimtelijke inrichting en de landbouwgronden konden nadien verkaveld worden in een modern schaakbordpatroon. Het ruimtelijk patroon van de oude Gronings-Drentse veenkoloniën van hoofdkanaal met haaks daarop lopende zijvaarten heeft zijn economische betekenis verloren.

The peatlandscape in the province of 'Drenthé' (Netherlands) and 'Eemslân' (Germany)

The difference between the Dutch and German peat reclamations along the border is striking.

Dutch peat reclamations are characterized by a 'diep' (canal) and 'wijken' (side-canals).

In Germany the peat reclamation began later. There are three main differences between the Dutch and the German situation: the quality of the peat, the organisation of the peat-exploitation and the interference of authorities. Large scale mechanical peat cutting started in Germany only after 1950. This resulted in a modern spatial pattern of large parcels.

LITERATUUR

- 40 JAHRE HESEPERMOOR 1955–1995 (1995). Siedlungsgemeinschaft Hesepermoor, Meppen.
- BLANKE, H. (1938). Emsländische Moorkolonien im Kreise Meppen. Osnabrück.
- BÜNSTORF, J. (1966). Die ostfriesische Fehnsiedlung als Regionaler Siedlungsform Typus und Träger sozial-funktionaler Berufstradition. Abhandlungen und Vorträge Ostfrieslands 45. Ostfriesische Landschaft, Aurich.
- COERT, G.A. (1984). Zorg voor het water. In: J. ABRAHAMSE ET AL. Het Drentse landschap. Stichting het Drentse Landschap. Zutphen, pp. 138–150.
- GERDING, M.A.W. (1992). Turfschipperij in Noord-Nederland en Noord-Duitsland, 1600–1940; een vergelijking; verveningen 1600–1940. In: O.S. KNOTTNERUS ET AL. (RED.). Rondom Eems en Dollard; historische verkenningen in Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland. Groningen/Leer, pp. 370–395, 526–528.
- GERDING, M. & G. KOOPMAN (1994). Knapzakroute Barger-Oosterveen. Assen/Zuidwolde.
- HAAN, W. DE (1976). Veen, turf en water. In: J. DE HAAN. Drenthé in de kaart gekeken; grepen uit de geschiedenis van veen, water en wegen. Boom, Meppel, pp. 19–62.
- KNEGT, E.G.H.M. (1989). De turfindustrie. In: M.A.W. GERDING ET AL. Geschiedenis van Emmen en Zuidoost-Drenthé. Boom, Meppel/Amsterdam, pp. 157–182.
- NITZ, H.J. (1993). Het veen aan weerszijden van de grens. Een vergelijking van de veenkoloniën. In: Grenzeloos: de identiteit van het landschap in de Eems-Dollard Regio. Noorderbreedte, Groningen, pp. 14–21.
- OORSCHOT, A.C. VAN (1996). Grenzenloos veenlandschappen op de schop; gids voor de Veenlandschapexcursie in het Bourtangermoor van de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht op 1 en 2 juni 1996. Historisch-Geografische Vereniging Utrecht, Utrecht.

NOTEN

- 1 Dit artikel is gebaseerd op de excursiegids Grenzenloos veenlandschappen op de schop (Van Oorschot, 1996). Deze gids is samengesteld voor de Historisch-Geografische Vereniging Utrecht (HGvU) en kan worden besteld door overmaking van f8,50 op postrekening 4331136 t.n.v. Fiscus HGvU te Utrecht o.v.m. Excursiegids '96.
- 2 Topografische kaart 1 : 25.000, blad 243 Nieuw Dordrecht (verkend 1902; ged. herzien tot 1911).